

Álláspont*

Kassák vitái az osztálytudatról a mozgalomban és a bíróságon

DOBÓ GÁBOR

MNMKK – Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum
tudományos munkatárs
dobo.gabor@pim.hu
ORCID 0009-0005-2238-4003

A B S Z T R A K T

A magyar avantgárd kutatásában mindig is kiemelt figyelmet kapott Kassák Lajos 1920 és 1926 közötti emigrációs időszaka, amely periódusban folyóiratszerkesztőként jelentős szereplője volt a modern művészet transznacionális hálózatainak. Az ezt követő budapesti korszakát elsősorban mint a szürrealizmus hazai változatának megteremtésére irányuló törekvést, majd az 1928-tól induló Munka körét mint a munkáskultúra, a modern életmódkísérletek és az avantgárd művészet ötvözésére tett erőfeszítést elemezték. Azonban keveset tudunk a bécsi és a budapesti időszak közötti (disz)kontinuitásról. Tanulmányomban eddig ismeretlen levéltári források bevonásával azt vizsgálom, hogy a hazatérő Kassáknak milyen egyezkedési folyamat során kellett egyrészt bebizonyítania politikai ártatlanságát egy, a bethleni konszolidáció kontextusában értelmezendő jogi eljárás során. Másrészt, hogy miként tudta meggyőzni reménybeli szövetségését, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetését arról, hogy támogassa hazatérését. Hipotézisem szerint túl a jogi és politikai dimenzión, a körülbelül 1924-től 1933-ig tartó időszaknak Kassák számára elméleti tétje is volt: az osztálytudat kérdése. A problémakör az egyezkedési folyamatban is fontos szerepet játszott. Hogyan védekezett Kassák a bíróságon az osztálytudattal legkomplexebben foglalkozó, 1924-ben kiadott *Álláspont* című füzetével kapcsolatban indított eljárásban? Hogyan és miért vitázott a kérdéssről a szociáldemokrata sajtóban? Miként lehet újraolvasni avantgárd és posztavantgárd folyóiratait e felől a fogalom felől a Mától a Munkáig? Tanulmányomban azt mutatom be, hogy milyen erősen formálta egymást elmélet (vagyis az osztálytudattal és az avantgárd művészettel kapcsolatos koncepciók) és gyakorlat (vagyis az említett egyezkedési folyamat) ebben az időszakban a teoretikus, a hazatérő politikai emigráns, a folyóirat-szerkesztő és a közösségépítő Kassáknál.

* A tanulmány a *Kassák Lajos és Simon Jolán 1909 és 1928 közötti levelezésének digitális kritikai kiadása és a modernségkutatás új perspektívái* című OTKA-pályázat keretében készült. Az FK 139325 azonosítószámú projekt fogadóintézménye a MNMKK – PIM – Kassák Múzeum.

Kassák Lajosnak annak érdekében, hogy Bécsben töltött politikai emigrációjából hazatérhessen Budapestre, kényszerű egyezkedésbe kellett lépnie a magyarországi jogi-politikai hatalommal.¹ Ez azonban nemcsak kompromisszumok és lemondások sorozatát jelentette, hanem tanulási folyamatot is. Szerves fejlődésről, adaptációról és irányzatának folyamatos újrastrukturálásáról beszélhetünk. Ennek folyamán alakította ki stratégiáját, amelynek köszönhetően a be- és kitiltások, elkobzások és sajtóperek ellenére is az avantgárd folyóiratainak szívós és egyben rugalmas működtetését sikerült megvalósítania.

A tanulmányban egyrészt arra keresem a választ, hogy a hazatérő Kassáknak milyen egyezkedési folyamat során kellett bebizonyítania politikai ártalmatlanságát a hatalom számára. Másrészt, hogy miként tudta meggyőzni reménybeli támogatóját, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségét arról, hogy megjelenése a nyilvánosságban nem veszélyezteti a parlamenti baloldal pozícióit a kényes belpolitikai helyzetben. Nehezebben megragadható, de legalább ilyen fontos kérdés volt az MSZDP számára, hogy Kassák visszatérése a hazai közegbe nem lazítja-e fel a párt hátszínjének kulturális (esztétikai és életmódbeli) normáit. Elemzem, hogy miként hatottak egymásra Kassák hazatérése során a jogi, a politikai és az esztétikai dimenziók. A történet legnagyobb horderejű tanulságát mégsem abban látom, hogy Kassák hazai pozíciója heteronóm módon stabilizálódott, hanem abban, hogy ennek az időszaknak a rejtett középpontja az akkori baloldalra jellemző módon – végső soron – egy filozófiai koncepció volt: Kassák saját értelmezése az osztálytudat kérdéséről. Hipotézisem szerint ez a téma már a forradalmak bukása után, és még az 1930-as évek elején is központi jelentőségű volt számára. Amellett érvelek, hogy Kassák osztálytudat-koncepciója az 1924 és 1933 között tartó időszakban mindvégig vezérfonalként szolgált munkájához, függetlenül attól, hogy mennyi lehetősége volt annak tényleges követésére. Ugyanakkor a történeti esetlegességek – ideértve a cenzurális viszonyokat és a nyilvánosság korlátozásának más módjait – és Kassák állhatatos alkalmazkodása ezekhez magát az elméletet is alakították, amint ez aktuális folyóiratában és csoportjainál nyomon követhető.

Hazatérni hova?

A visszatérő emigránsok választásai és perspektívái

Kassák hazatérését érdemes folyamatként felfognunk, amelynek áttekintéséhez vissza kell térnünk Kassák bécsi tartózkodásának kezdetéig. Valószínűleg attól fogva, hogy a Tanácsköztársaság bukása után, az ellenforradalmi rendszer megtorlásaitól

¹ Kassák valamikor 1926. november 3. és 10. között tért haza. A Bécsi Magyar Követség által kiállított arcképes hazatérési igazolvány az előbbi dátumon kelt, és az utóbbi napig volt érvényes. Az iratot a Kassák Múzeum őrzi (2011-től megtekinthető az állandó kiállításban). A Nádass Józsefnek 1926. október utolsó napjaiban írt levél, valamint az 1926. november 19-i ügyészégi kihallgatási jegyzőkönyv alapján a hazatérés napja minden bizonnyal 1926. november 5-e, péntek lehetett. Kassák Lajos – Nádass Józsefnek, [1926. október vége] = KM-lev. 2000, a Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum archívuma (a továbbiakban: KM-lev. és KM-an.); BFL BKB VII.5.c 13.079–1926.

tartva 1919 és 1920 fordulóján emigrált Magyarországról, vagy, ahogy a hazatérési igazolvány pecsétjén olvashatjuk, „rendeletellenesen távozott”,² haza akart térni. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen a szorosabb és megengedőbb definíció szerint is az emigráns a hazájából politikai okokból távozni kényszerülő személyt jelenti.³ Ha pedig kényszerű elutazásról beszélünk, akkor az implikálja, hogy az érintett, amint erre reális lehetősége nyílik, szuverén döntése alapján hazafelé fog törekedni. Ez nagy vonalakban Kassákra is igaz, bár az ő helyzete ennél bonyolultabb volt. Közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után sokakkal egyetemben arra számított – és ez ekkor nemcsak kommunista remény, hanem széles körben osztott antikomunista félelem is volt –, hogy a forradalmi hullám ismét eléri Magyarországot. Kassák egy 1920-ban írott levelében azt tervezgette, hogy hamarosan a második proletárdiktatúrába (vagy ahogy a résztvevők egymás közt frivol módon hívták: „diki-be”) tud majd visszatérni. Így fogalmazott Kassák: „Igaz, most határozgatom rá magam[,] hogy egy hosszabb munkát próbáljak meg a Művészet és Forradalom címen. Ez már régebbi tervem, és mielőtt még új dikibe haza kerülünk készen szeretnék vele lenni. No majd meglátjuk.” A Mihályi Ödön költőtársának írott küldemény további érdekessége, hogy abban talán a tanulmányban bővebben tárgyalandó *Álláspont* című szöveg elődjére utal. A *Művészet és forradalom* című, valószínűleg végül nem publikált manifesztum ekkor még egy új forradalmi rendszer programját körvonalazhatta⁴ – szemben az *Álláspont*tal, amely már a forradalom kudarcának okait elemzi. A későbbiekben, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a közeljövőben nem fog bekövetkezni a világforradalom, Kassák hazafelé törekvésének a fő motivációja szerényebbé vált, és abban találta meg, hogy ismét közeget teremtsen az avantgárd kultúrának. Erre valódi lehetőséget Magyarországon látott. A közösségépítés szándéka rajzolódik ki mind emigrációbeli publikációiból, mind korabeli magánlevelezéséből – ideértve a pályakezdő költők felé forduló figyelmét, az együttműködés keresését, valamint a magyarországi modernista művészeti szcéna folyamatos monitorozását. Korábbi és későbbi lapjainak történetéből következtethetünk arra, hogy az új belépők (pályakezdők, nem professzionális művészek) bevonása és fluktuációja a Kassák-folyóiratok motorja volt. Az ebből adódó dinamika azonban feltételez egy viszonylag széles, a potenciális közreműködőket is magában foglaló olvasóközönséget, amely az egyre szűkülő, bennfentesebbé és zártabbá váló bécsi emigrációban fokozatosan megszűnt.⁵

² Bécsi Magyar Követség, *Hazatérési igazolvány*, 1926. november 3. = KM-an. 19/11.

³ *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*, szerk. John NEUBAUER – Borbála Zsuzsanna TÖRÖK, De Gruyter, Berlin, 2009, 9.

⁴ Összhangban Kassák ekkor írott hasonló témájú, de rövidebb szövegeivel, így például: KASSÁK Lajos, *An die Künstler aller Länder!*, *Ma* 1920/1–2., 2–4 (1920. április 15-re datálva). Megjegyzendő, hogy *Művészet és forradalom* címen tesz közzé Adolf Behne művészeti és építészeti írótól egy szöveget a *Ma*: 1920/4., 43–49, ford. BORTNYIK Sándor. Kassák az *Álláspont* 1924-es megjelenéséig számos további, rövidebb programszöveget közölt, elsősorban a *Mában*, amelyben művészet és forradalom viszonyát tárgyalta.

⁵ A hazatérés szándékáról és motivációiról 1926 tavaszán Kassák explicit módon is írt Osvát Ernőnek: „az én meggyőződésem, az emigráció elejétől fogva, hogy minden ember iparkodjon minél előbb

2x2
 ÚJ MŰVÉSZEK
 FOLYÓIRATA

SZERKESZTIK

KASSÁK LAJOS
 NÉMETH ANDOR

WIEN XIII., AMALIESTRASSE 26

kedves Jolán, igazán nem tudom mit válaszoljak
 a levelekre. A dolgok állása nem lesz még. Azt
 elvárhatom a kedvekről én már inas is vagyok. De akkor hogyan
 válasszak, mert mind hálás. Mindenesetre szeretném, ha sikerülne nem egyedül
 élnem - ha hozható ellevagyunk Minorszagen. Ha esetleg most
 Tomin is elértem kedvekre szólni az nagyon megköszönöm a helyette -
 most - minthogy éppen valóban megfoghatóvaltalansággal. Kifélé itt
 kell szemlélni az ügyet, miután munkán a lejáraton van. De
 azért te nem mondod meg az igazságot. A legkevésbé éppen
 eredményes munkát igazán várható. Mindenesetre nagyon
 jó lenne ha elfogadhatók lehetne olyan körülmények - tu-
 domást hogy itt az élet lehetetlen. Ennek a lehetősége-
 rit így minél éltes. — A magamról pedig semmi beszám-
 rólok nem lehetetlen tenni így azonban, hogy eddig még
 senkivel nem beszéltünk róla. A jelenlegi helyzet nagyon
 egyáltalán nem érint. Most is itt áll az a körülményben
 a más órák óta ismerkedés. Az előzetes tervet ne tudom
 semmit se közölni. Erre a tervem nem olyan könnyű mód hogy-
 tani a nem elértéssel. A háborús idő 400 000 körülben
 mégis így történt. Kérek elvett 2. és én is 2.öt. Most már ha-
 ra a helyzetet, én még nem látom. — Hogy az éti hogyan tud
 utódom, nem tudom. De valahogy majd csak meg lesz és is.
 A két oblogok - ha pénzintés lesz meg kellene, elvett ma-
 gánál. A kedvet kivontat - hogy nekikül, illetve a két felőrt
 nekikül elvettétek az a két nyelv az egészét befestette. Most
 az egész joga az oblogja sötét. Mint mindig vele most a
 nehézség, az élet. Hogyan minis megelégedve a kontinuummal.
 Azt hiszem hamarosan jönnék fel hozzá. — Kérlek ha
 szeretnél továbbra mondani róla, hogy megköszönöm
 a levelet az a remél a bejegyzés kiadásánál jönnék.
 A kedvekről az a gond, hogy minthogy kívül el a dol-
 gait. — Kérek el a Jélet. Mi a vélemény a Levélben kö-

NEM EGY ÚJABB MŰVÉSZETI ISKOLÁT — EGYETEMES KULTURÁT AKARUNK ADNI

Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925. június-július] = KM-lev. 378/13
 (MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum)

hazakerülni – ha valaki szocialista, annál inkább.” Kassák Lajos – Osvát Ernőnek, 1926. augusztus 9. A levél magánygyűjteményben volt, amikor Sasvári Edit felhívta rá a figyelmet, amit ezúton is köszönök. A dokumentum jelenleg lappang. A levélközlések esetében egyes jellegzetes nyelvi megoldásokat megtartottam, de helyesírásukat a könnyebb olvashatóság kedvéért modernizáltam. Szövegű közlésüket a kritikai kiadásban vezessük el.

Bárhogy is, az az érzés, hogy Bécsben megszűnőben van az avantgárd közege, és az a remény, hogy Budapesten viszont felépíthető lenne egy új közösség, felerősítette Kassák hazatérési szándékát.⁶ Kassáknak az avantgárd miliő kérdése elsődleges volt, hiszen nemcsak egyéni író- vagy művészkARRIERE aspirált, hanem mozgalmárszervezői szerepre is. Ekkor úgy tűnt, hogy ennek legkézenfekvőbb módja az, hogy Magyarországra visszatérve, a „fiatalokat” összefogva, trendformáló avantgárd csoportot hozzon létre. Miközben hazatörekedett, világosan látta a saját, avantgárd lapszerkesztői pozíciójába kódolt ellentmondást: a magyarországi szellemi életet leíró legenyhébb kifejezése ekkor a „sivatag” volt.⁷ Már emigrációja idején attól tartott, hogy hazatérve, bár ismét stabilizálja helyzetét, egyidejűleg elveszti a nemzetközi tájékozódás képességét. Akár veszteségként, akár adaptációként értelmezzük a folyamatot, tény, hogy a Ma modellje egy törekeny egyensúlyi állapotban működött jól: a néhány évig pezsgő bécsi magyar emigrációban.

⁶ Számos helyet lehetne idézni korabeli levelezéséből, amelyek jövőbeli magyarországi lapszerkesztői ambícióit tükrözik. „Az én ügyeim otthon formálisan elévültek és így egy hónapon belül Pestre megyek. Ott elülről kezdem a dolgot. Lapot fogok csinálni és számítok a maga munkásságára is. [...] De lehet, hogy Pesten megint össze lehet egy valamire való csoportot hozni. Ha ezt sikerül megcsinálnom, talán magának is némi új energiát ad majd. De így is és addig is dolgozzon. Küldje el eddigi munkáit. Gyűjtöm az anyagot. Komoly és szép lapot szeretnék összehozni.” Kassák Lajos – Reiter Róbertnek, [1926 ősz]. Közli: BALÁZS Imre József, *Kassák Lajos és Reiter Róbert, Tiszatáj 2017/12.*, 57–64. Lásd továbbá: SZEREDI Merse Pál, *Kassákizmus. A MA Bécsben (1920–1925) = Művészet akcióban. Kassák Lajos avantgárd folyóiratai A Tett-től a Dokumentumig (1915–1927)* szerk. BALÁZS Eszter – SASVÁRI Edit – SZEREDI Merse Pál, PIM – KM – Kassák Alapítvány, Budapest, 2017, 105–140. (Az avantgárd és folyóiratai 3.)

⁷ Erre szintén számos helyen utal. Kétségeiről egy szűk válogatás alapján is képet nyerhetünk. Például: „úgy érzem[,] mégis csak haza kellene menni. Bár az egész társaságot nagyon utálok. Milyen szörnyen reménytelen ez az egész helyzet.” Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925. június–július] = KM-lev. 378/13. Keltezi és közli: CSAPLÁR Ferenc, *Kassák Lajos levelesládájából, Új Symposium 1979/1.*, 3. Vagy máshol: „fogalmam sincs róla ugyan, hogy mit fogunk otthon [Budapest] csinálni – de itt [Bécsben] nincs tovább életlehetőségünk. Nem mondhatnám valami fényes jövő vár rám, de lehet, ha én nem is[,] de te tudsz majd valami munkát kapni. Beláthatod, hogy az én irodalmam szart ér. Én magam részéről már rég be láttam [sic!], hogy fenét se érek. De mért is győztelek én meg erről még téged is.” Kassák Lajos – Simon Jolánnak, [1925 karácsonya előtt] = KM-lev. 2031/6. A források azt mutatják, hogy a Budapesten is mozgó Simon Jolánnal gyakran erősítették is egymásban a hazai közzeggel szembeni szkepszisüket. „Sivatag ez fiam! De még se [sic!], mert a sakálók ordításától van tele a levegő.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. április 10. után] = KM-lev. 2063/118.; „Itt [Budapest] tudod fiam, hajszálnyira olyan a művészi, mint a politikai élet, gyökeréig rohadhat [sic!] és hacsak egy lehetősége lenne sorsodat másképpen megoldani, bizony lebeszelnék a hazajövetelről. Most már egész tisztán látom[,] itt változást művészetben csak egy teljes rendszerváltozás hozhat. Itt gyökerében van minden elromolva. [...] még azokba sem lehet valami érdeklődést bele rázni, akik különben [sic!] nem igénylik az itt jelenlevő rosszat. Úgy járok itt hetek óta[,] mintha temetőben járnék, mindennek és mindenkinek, hulla szaga van. Teljes közöny az egész vonalon. Szinte az az érzésem sokszor, hogy itt megszűnt minden kulturális fejlődésnek még a lehetősége is. Még, aki szeretne is valamit, valami mást itt megteremteni, az is csak úgy tudja elgondolni ezt, hogy össze akarja egyeztetni az itt élő pocsolya művészettel. Mintha bizony, ha egészséges anyagot összepárosítunk beteg anyaggal, attól az a beteg, de nem is beteg, hanem dög szagú hulla, megegészségesedne. Persze, hogy az egészséges döglik bele, mint ahogy itt minden új művészi próbálkozás, ebbe dögölt bele.” Simon Jolán – Kassák Lajosnak, [1926. április 27. előtt] = KM-lev. 2063/126.



Ismeretlen fotós, *Kassák Lajos és Simon Jolán*, [Bécs, 1925], 53 × 54 mm, KM. F. 81.10
(MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum).

Kassák hazatérésének megszervezése már 1924 körül elkezdődött, és nyomós érveket lehet felsorakoztatni amellet, hogy integrálódása a hazai közegbe még 1926 után is évekig tartott. A történet két párhuzamos, de különböző logika szerint működő, és ezért jól elkülöníthető adminisztratív-jogi-politikai, illetve kulturális-szimbolikus szálon futott. Ebben a viszonyrendszerben dönt el, hogy Kassák egyáltalán hazajöhet-e Magyarországra; és ha igen, indul-e eljárás ellene, és ha igen, esetleg bebörtönzik-e. Kassák perspektívájából nyilvánvalóan ezek voltak az akut kérdések, és ez a Franz Kafka-i fordulatokban bővelkedő eseménysor jelentősen formálta Kassák tervezett magyarországi programját, művészi és közéleti szerepének újragondolását is.

A bethleni konszolidáció viszonya a „vörös emigrációhoz”

Mit tartogatott Kassák számára a bethleni konszolidáció, amelyhez már hazaérkezése előtt, Bécsben viszonyulnia kellett, onnantól kezdve, hogy megtette az első konkrét lépéseket visszatérésének megszervezésére? Milyen feltételek mellett térhetek haza az 1919-es emigránsok, köztük Kassák? A rendszer a háborút, a forradalmakat és a fehérterrort követő demobilizációra, vagyis mind katonai, mind kulturális értelemben vett leszerelésre épült, visszaszorítva, illetve folyamatos egyezkedésekre vonva jobb- és baloldali ellenzékét. Mindez kihatott Bethlenéknek az 1919-es emigráció szereplőivel kapcsolatos politikájára is. A Bethlen-éra saját politikai identitását az 1919-es eseményekkel, valamint az 1920-as években is aktív „vörös emigrációval” szemben konstruálta meg. Ennek nemcsak mélyreható kulturális hatásai voltak Magyarországon,⁸ hanem a sajtókörnyezetet is meghatározta annak a közkeletű vélekedésnek megfelelően, amely szerint a forradalmak kitörésében kulcsszerepe volt a sajtónak a „tömegekre” ható közvetlen mozgósító erejének.⁹ Mindez a kormány emigránspolitikáját is formálta.

Az emigránsok visszatérésének lehetőségeit nem egy mindenkire egyformán érvényes, általános amnesztiatörvény alapján szabályozták, hanem egyéni elbírálás és alkuk szerint döntöttek arról, kit fogadnak vissza és milyen alapon. Többek között kül- és belpolitikai tényezők is szerepet játszottak abban, hogy kisebb csoportok vagy egyes szereplők amnesztiában részesülhettek. Külpolitikai síkon a kormány amnesztiapolitikája a rendszer azon törekvésével függött össze, hogy a győztes nagyhatalmak felé egy gazdaságilag és politikailag stabil, demokratizálódó berendezkedés képét mutassa. Ezzel részben a békekötéseket megelőzően hangoztatott (igaz, a tárgyalások során a gyakorlatban hamar figyelmen kívül hagyott) wilsoni elvekhez kapcsolódott, amelyeknek az utódállamok demokratizálódása volt az egyik sarokpontja.¹⁰ Másrészt Bethlenék engedékenyebb emigrációs politikájukkal a húszas évek második felének gazdasági fellendülését megalapozó 1924-es népszövetségi kölcsön felvételéhez reméltek jobb pozíciókat szerezni.¹¹ A kormánynak egyensúlyoznia

⁸ A diskurzus talán a legkidolgozottabb formában (ideértve annak inherens antiszemitizmusát is) a következő, gyakran hivatkozott forrásban vizsgálható: MÁLYUSZ Elemér, *A vörös emigráció*, Attraktor, Máriabesnyő, 2013 [Napkelet, 1931]. A könyv a már a húszas évek elején létező narratívákat mozgósított, keletkezése is erre az időszakra nyúlik vissza. Az avantgárd képviselőiről külön is ír. Erről, és a kérdés tágabb kontextusáról lásd: CSUNDERLIK Péter, *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*, Napvilág, Budapest, 2019.

⁹ Részletesen lásd: SIPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*, Argumentum, Budapest, 2011.

¹⁰ Balázs TRENCSENYI – Michal KOPEČEK – Luka Lisjak GABRIJELČIĆ – Maria FALINA – Mónika BAÁR – Maciej JANOWSKI, *A History of Modern Political Thought in East Central Europe, Volume II: Negotiating Modernity in the ‘Short Twentieth Century’ and Beyond, Part I: 1918–1968*, Oxford University Press, Oxford, 2018, 67.

¹¹ A népszövetségi kölcsön politika- és gazdaságtörténeti kontextusáról, ezen belül a magyar belpolitikára gyakorolt hatásáról lásd elsősorban: ROMSICS Ignác, *Bethlen István*, Osiris, Budapest, 1999, 236–239. A kölcsönt „belpolitikai feltételek nélkül” bocsátották ki, ugyanakkor Anglia informálisan

kellett az emigránsok hazatérését szorgalmazó, tömegbázissal és parlamenti képviselettel is rendelkező MSZDP, valamint az enyhébb emigránspolitikát elutasító, Gömbös Gyula-féle Magyar Nemzeti Függetlenségi (közkeletű nevén: Fajvédő) Párt között. Utóbbi 1924-től – részben éppen a népszövetségi kölcsön körüli viták során – vált ki és lett a kormány jobboldali ellenzéke. Egy-egy személy vagy emigráns csoport hazatérése heves sajtópolémiát és parlamenti vitákat gerjesztett, és belpolitikai ütőkártya lett akár nagyobb horderejű ügyekben is. A gyakran nagypolitikai téttel, ellentétes érdekek között lavírozó hazatérők sorsa a fentiekből következően előre megjósolhatatlan módon és egyéni alkuk mentén alakult – mint Kassák esetében is.

Paktum és amnesztia között: a szociáldemokrata párt emigránspolitikája

Belpolitikai síkon a Kassák hazatérését is meghatározó emigrációs politika volt a Bethlen-kormány és az MSZDP közötti egyezkedés egyik kulcskérdése. Bethlenék belátták, hogy a százezres nagyságrendű tagsággal rendelkező, kiterjedt szakszervezeti háttérrel és más (kulturális és sport) munkásszervezeti infrastruktúrára támaszkodó szociáldemokrata tömegpárt nélkül képtelenség a rendszer stabilizálása.¹² Ráadásul a Trianon utáni években különösen sérülékeny gazdasági szerkezetű országban a szervezett munkásság, amelynek nagy részét a párt képviselte, erős érdekérvényesítési képességgel rendelkezett, és ez hamar kiderült a forradalmak után szórványosan jelentkező, de hatásosnak bizonyuló, és emiatt nagy erővel elfojtott vasutas- és bányászsztrájkokból is.¹³ Mindezt belátva a miniszterelnök, valamint

kérte Bethlent a szabadságjogok tiszteletben tartására – anélkül azonban, hogy alapvető demokratizálódást várt volna el. Ezután „1924 őszén a kormány feloszlatta az internálótáborokat, és lehetővé tette, hogy az 1919 őszén emigrált »kisebb bűnösök« szabadlábban védekezhessenek”. (Uo., 236.) Ezt maga Bethlen így fogalmazta meg vonatkozó parlamenti felszólalásában: „Amennyiben az illető a kedvezményt megkapja, szabadlábban védekezhetik s amennyiben pedig a bíróság az illetőt érdemesnek tartja az amnesztiaira, előterjesztést tehet ebben a tekintetben az illetékes faktorhoz. Itt tehát egyéni amnesztia mindég lehetséges oly módon, hogy az illető hazatérve szabadon védekezhessék a vele szemben felhozott vádak ellen. [...] Aki önmaga hibáján kívül elkövetett csekélyebb hibák folytán került a külföldre, ott nem követett el és ma sem követ el olyan tényeket, amelyek kifogás alá eshetnek, nyugodtan hazajöhet. Előkelő politikai szerepet itt játszani nem fognak, de polgári foglalkozásukhoz hozzáláthatnak és kenyerüket megkereshetik.” (A nemzetgyűlés 315. ülése 1924. évi október hó 8-án, szerdán, Nemzetgyűlési Napló, XXVI., 1924, 91.) Lásd továbbá: ZEIDLER Miklós, *Mozgástér a kényszerpályán. A magyar külpolitika „választásai” a két háború között = Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemlről*, szerk. ROMSICS Ignác, Osiris, Budapest, 2002, 162–205.; Gróf Bethlen István és kora, szerk. NAGY Zsejke, Osiris, Budapest, 2014, különösen Tomka Béla tanulmánya; ROMSICS Ignác, *A Horthy-korszak. Válogatott tanulmányok*, Helikon, Budapest, 2017, 116–122.

¹² Erről és európai kontextusáról lásd: TRENCSENYI et al., *I. m.*, 121–122. A szociáldemokrata mozgalmi és (a hol ezen belül, hol emellett működő) kulturális háttéréről átfogóan lásd: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, főszerk. VARGA Lajos, Napvilág, Budapest, 1999; K. HORVÁTH Zsolt, *Szociáldemokrácia Magyarországon: politika, mozgalom, kultúra*, Új Egyenlőség 2017. november 5., <https://ujegyenloseg.hu/szocialdemokracia-magyarorszagon-politika-mozgalom-kultura/> (Hozzáférés: 2024. június 13.)

¹³ BALONCZY Balázs, *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921*, Jaffa, Budapest, 2020.

a szociáldemokraták jobbszárnyához tartozó, a munkásszervezetek által delegált Peyer Károly az 1921 végén folytatott titkos tárgyalások során aláírták az úgynevezett Bethlen–Peyer-paktumot.¹⁴

A titkos paktum egyrészt zsarolási eszköz volt a hatalom kezében – egészen addig, amíg 1924 végén a Népszava szinte teljes terjedelmében nyilvánosságra hozta. Másrészt a szöveget valójában mindkét fél csak tárgyalási alapnak tekintette. Míg a szociáldemokrata vezetés eredetileg a jegyzőkönyv szerint is általános amnesztiát követelt, addig a kormány csak egy névjegyzék alapján történő, egyéni elbírálásokra lehetőséget adó szűk mozgásteret nyitott ahhoz, hogy a Kassákhhoz hasonlóan a Tanácsköztársaság miatt emigráltak hazajövetelét lehetővé tegye.¹⁵ Így az MSZDP emigránsügyben folyamatos egyensúlyozásra kényszerült, hiszen az előbb említett befolyásos politikusok szintén az emigránsok általános amnesztiáját követelték, és ilyen értelemben gyakorolt nyomást a pártvezetésre a párt hazai tömegbázisa is.¹⁶

Mi volt ennek az egyensúlyozásnak a módja és a szereplők hazatérésének koreográfiája az 1920-as évek közepén? Az egyes esetek rendkívül eltérőek lehettek, azonban a vezető szociáldemokrata politikus, Weltner Jakab, valamint Kassák hazatérésének története figyelemre méltó hasonlóságokat mutat. Weltner alakját azért is érdemes felidézni, mert, amennyire ez a forrásokból kikövetkeztethető, kulcsszereplője lehetett Kassák hazatérésének. Weltner az MSZDP magas rangú funkcionáriusa,

¹⁴ A paktumról és belpolitikai következményeiről lásd: ROMSICS Ignác, *Bethlen István életpályája = Gróf Bethlen István és kora*, szerk. NAGY Zsejke, Osiris, Budapest, 2014, 21–23. Továbbá: GYÁNYI Gábor, *Társadalom és szociálpolitika = Uo.*, 97–107.; ROMSICS, *Bethlen István*, 285.; IGNÁ CZ Károly, *100 éve kötötték meg a „Bethlen–Peyer-paktumot”*, pti.merce.hu, 2021. december. 22., <https://pti.merce.hu/2021/12/22/100-eves-a-bethlen-peyer-paktum/> (Hozzáférés: 2024. június 13.) A paktum nyilvánosságra hozatalát az emigrációból frissen hazatért Weltner Jakab szorgalmazta (6 ekkor a Népszava tényleges szerkesztője volt, igaz, nem hivatalosan). Lásd: [N. N.], *A „paktum”*, Népszava, 1924. december 31., 3–7. A megegyezés elé az újság magyarázatot is fűzött, amelyben azt hangsúlyozták, hogy „a pártvezetőség soha egy pillanattig sem tartotta magára nézve kötelezőnek ezt a jegyzőkönyvet”. (Uo., 3.) Az emigránsokkal kapcsolatban pedig kiemelik, hogy „egy pillanatra sem szakítottuk meg emigrációban élő amaz elvtársainkkal az összeköttetést, akiket ez a mozgalom magáénak vall, akik ebből a mozgalomból nőttek ki.” (Uo., 4) Az Összefoglaló jegyzőkönyv teljes terjedelmében fennmaradt: MNL OL K 808, *Miniszterelnökség. Bencs Zoltán miniszteri tanácsos iratai*. 38. öe. A megegyezést 2011. december 22-én, a 90. évfordulón közzétette a Politikatörténeti Intézet: http://www.polhist.hu/old/index.php?option=com_jevents&task=icalrepeat.detail&evid=142&Itemid=4&year=2011&month=12&day=22&uid=393fc05fec45d2de47799a482a534c6 (Hozzáférés: 2024. június 13.) A kérdésről lásd: SÍPOS Péter, *Legális és illegális munkásmozgalom (1919–1944)*, Gondolat, Budapest, 1988, 14–67.

¹⁵ „Hajlandó a kormány a szociáldemokrata munkásság részéről bemutatandó névjegyzék alapján megvizsgálni és esetenként kegyelmet eszközölni ki mindazon egyének részére, akik a nemzetgyűlés összeülétségig izgatás vagy sajtóvétség címén elítéltek, illetve bűnvádi eljárás alá vonattak, ha az igazságügy-miniszter a beigazolt körülmények alapján annak méltányosságát fennforogni látja” – írják a paktum 6., amnesztiáról szóló pontjában.

¹⁶ A szociáldemokrata párt belső ellenzékéről és a legitimitás kérdéséről lásd például: KONOK Péter, *A Munka-kör szellemi, politikai háterszága*, Múltunk 2004/1., 245–257, különösen: 248.; VARSÁNYI Erika, *Az MSZDP munkás kulturális egyesületeinek tevékenysége a két világháború között = A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, főszerk. VARGA Lajos, Napvilág, Budapest, 1999, 297–307, különösen: 302–305.

a Népszava termékeny szerzője és a tömeggyűlések népszerű szónoka volt. A Tanácsköztársaság bukását közvetlenül követő, a mindössze öt napig hivatalban lévő, a szociáldemokraták centrista és jobbszárnyához tartozó politikusaiból álló Peidl-kormány (az úgynevezett „szakszervezeti kormány”) kiküldöttjeként Bécsben az antant megbízottjaival tárgyalta a békekötésről – innen már, tartva az ellenforradalmi megtorlásoktól, nem tért haza.¹⁷ Bécsben Weltner bohém, kávéházi életet élt, Kassák körét kifejezetten kereste, az írók állítólag pénzzel is támogatta (egy ideig virágzó bélyegkereskedést vezetett).¹⁸ Hazatérését – Kassákhhoz hasonlóan – 1924-ben kezdte el megszervezni, természetesen a szociáldemokrata párton keresztül, amely azonban kezdetben vonakodva segített neki, mert a szociáldemokrácia jobbszárnyához tartozó vezetés tartott a tőlük összességében balra álló tagság körében népszerű politikai hazatérésétől.¹⁹ Weltner közben igyekezett maga mellé állítani a közvéleményt, többek között a Népszavának adott interjúkban.

Emigránsügyekben a párt támogatása azért is volt határozatlan, mert – Weltner esetében csakúgy, mint Kassákéban – a szervezetnek azzal is számolnia kellett, hogy minden egyes, a titkos paktum értelmében egyéni elbírálás alapján hazahozott volt emigránsnak politikai ára van – és nem csak a Magyarország és az Új Nemzedék a kormányt és a baloldalt egyaránt támadó cikkei miatt. A Bethlen–Peyer-paktumból is kiderült, és ezt a gyakorlat is igazolta, hogy a hatalomnak számos eszköze volt arra, hogy a szociáldemokraták követeléseit kordában tartsa. Közvetve vagy közvetlenül az emigránsok körüli csatározásokkal függtek össze a Népszava ellen elrendelt korlátozások: 1924 és 1928 között megvonták a kolportázs jogát, vagyis nem árusíthatták az utcán; illetve a lap munkatársai ellen 1925 és 1927 között több mint négyszáz bűnvádi eljárást indítottak.²⁰ Weltnerrel szemben – és nem ő volt az egyetlen – minden ígéret ellenére, hazatérése után szintén jogi lépéseket tettek az *Egységokmány* aláírása miatt (a vád felségsértés és lázadás büntette volt), és az eljárást csak 1930-ban szüntették meg.²¹

Közben Weltner átalakította a lap kulturális arculatát: az addig a túlnyomórészt a hagyományos „szocdem lírából” merítő újság nyitottá vált a modern irodalomra, sőt annak köszönhetően, hogy Weltner rendszeresen feltűnt a bécsi kávéházak magyar művészemigrációjának asztalainál, az avantgárdra is.²² Kassák is még Bécsből

¹⁷ WELTNER Jakab, *Forradalom, bolsevizmus emigráció*, szerzői kiadás, Budapest, 1929. Lásd továbbá: VARSÁNYI Erika, *Weltner Jakab életútja*, Kossuth, Budapest, 1988, 115.

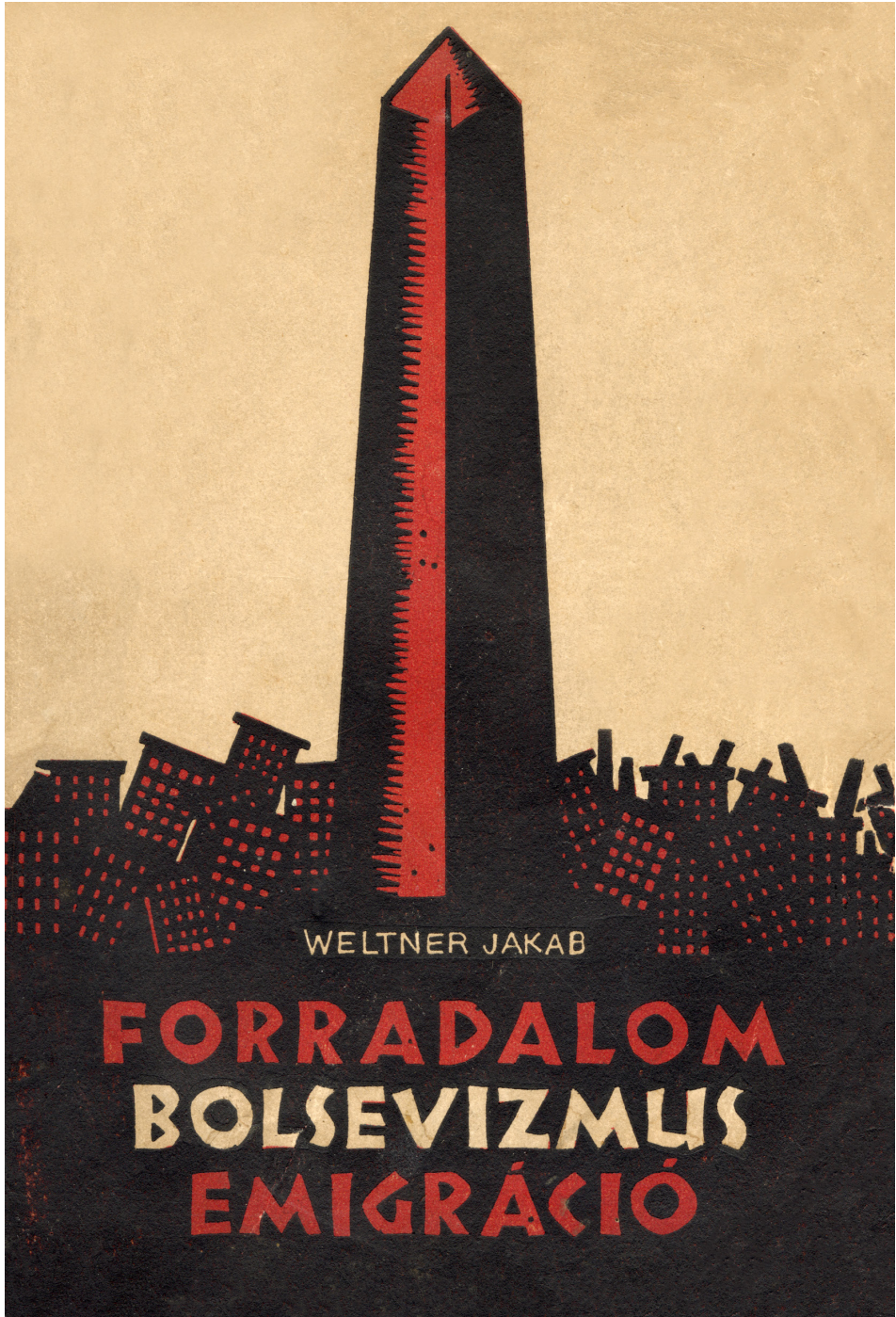
¹⁸ *Uo.*, 124.

¹⁹ *Uo.*, 128.

²⁰ A következő munkák kritikával kezelendők, de az általuk idézett források miatt fontosak: RÉVÉSZ Mihály, *A Népszava története*, Népszava kiadás, Budapest, 1945², 35–36.; SZILÁGYI János, *A Népszava irodalompolitikája 1919 és 1929 között*, Akadémiai, Budapest, 1979, 36–37.; VARSÁNYI, *Weltner Jakab életútja*, 170–175.

²¹ VARSÁNYI, *Weltner Jakab életútja*, 146–163. (Lásd az első hivatkozott oldalon a per megindításának körülményeit, az utolsón a pertörlés tényét, közte pedig az eljárás és az azt kísérő sajtóviisszhang rekonstruálását és értelmezését.)

²² SZILÁGYI János, *I. m.*, 58–74.; SZOLLÁTH Dávid, *Epigonizmus és munkásmozgalmi közköltészet* = *Uő.*, *Bábel kövénként. Irodalomtörténeti tanulmányok és esszék*, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2019, 115–119.



Weltner Jakob, *Forradalom, bolsevizmus emigráció*, szerzői kiadás, Budapest, 1929 (magángyűjteményben).

verseket és vitairatokat küldött az újság részére.²³ Weltner a színpalak mögött igyekezett elősegíteni emigránstársai hazatérését, egyrészt egyéni kijáráások útján, másrészt a nyilvánosság előtt. Főszerepet játszott abban, hogy a kormány és a munkáspárt alkuját rögzítő Bethlen–Peyer-paktumot publikálta a Népszava, a tagság számára is tisztázva a párt mozgásterét – emigránsügyben is. Ez a szándéka azt is célozta, hogy a dokumentum zsarolási potenciálja megszűnjön.²⁴ Kassák és Weltner útjai tehát számos ponton keresztezték egymást ezekben az években. Hasonlóan alakult hazatérésük koreográfiája: Weltner lehetővé tette, hogy a modern irodalom képviselői, köztük Kassák is formálhassák a Népszava kulturális profilját, és a szociáldemokrata politikus ténylegesen is segítette Kassák hazatérésében – annak ellenére, hogy Kassák ügyét a szociáldemokraták sokáig nem támogatták egyöntetűen. Nem tudjuk biztosan az okát, azonban gyanítható, hogy ebben közrejátszhatott az a tény is, hogy Weltnerhez hasonlóan Kassákot is megosztó figurának tekintették a szociáldemokrata párton belül. A párt több prominense, és valószínűleg a tagok egy része is, főleges támadási felületet nyújtó, érthetetlen és irritáló különbségnek tekintette az avantgárd költészetet.²⁵ Minden bizonnyal ez is latba esett, amikor a pártvezetés²⁶ mérlegelte, hogy vállalja-e a kockázatot Kassákért. Ezzel a körülménnyel Kassákék is tisztában voltak, bár nehezményezték, hiszen Kassák és Simon Jolán a század első évtizedétől politikai és kezdetben kulturális értelemben is ebben a közegben nevelkedtek, és a későbbi feszültségek ellenére sem szakították meg a párttal kapcsolatot. Végül hosszas belső viták után a párt támogatta Kassák hazatérését.

A fenti motívumok – a hatalom, az MSZDP és a nyilvánosság megnyerése a hazatérés érdekében – megjelentek Kassák történetében is. Volt azonban egy fontos különbség Weltner és Kassák pozíciója között. Előbbi egy ideiglenesen a pálya szélére állított, korábban befolyásos politikus volt, jelentős helyzetismerettel és sűrű kapcsolati hálóval. Kassák és Simon Jolán azonban mindvégig egy számukra nagyrészt átláthatatlan viszonyrendszerben mozogtak. Ideértve a hazatérés megszervezésben főszerepet játszó Simon Jolánt is, aki Kassákkal ellentétben utazhatott, és így közvetíthetett Bécs és Budapest között. Élettársa emigrálása után egyre bővülő autonómiával, helyzetismerettel és kapcsolatokkal tudta Magyarországon követni, illetve később befolyásolni a procedúrát. Ez annál is inkább nehéz volt, mert – a Kassák és Simon Jolán közötti, drámai fordulatokban gazdag levelezésnek, valamint a Budapesti

²³ *Kassák Lajos és a Népszava levelezéséből*, közreadja CSAPLÁR Ferenc = *Magam törvénye szerint. Tanulmányok és dokumentumok Kassák Lajos születésének századik évfordulójára*, szerk. CSAPLÁR Ferenc, Petőfi Irodalmi Múzeum – Múzsák Közművelődési, Budapest, 1987, 181–184.

²⁴ VARSÁNYI, *Weltner Jakab életútja*, 162–163.

²⁵ A kérdésről a nyilvánosság előtt is zajlott vita, amelyet részletesen ismertet: CSAPLÁR Ferenc, *Munkásmozgalom és művészet. Vita a Népszavában* = *Uó., Kassák körei*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 33–81.

²⁶ A pártvezetés a szociáldemokraták politikai szervezetének egyik csúcsszerve volt, amelyben a „párttag-ság zömét adó nagyobb szakszervezetek, a pártapparátus titkárai és a pártlapok szerkesztői is képviselték magukat.” A pártvezetőség hetente ülésezett. „A tanácskozásokon megtárgyalták az MSZDP taktikai lépéseit a kormánnyal és a többi párttal szemben. A testület állást foglalt a mozgalom politikai, adminisztratív és személyi ügyeiben.” *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*, 74.

Királyi Büntetőtörvényszéknek ma a Budapest Főváros Levéltárában őrzött iratainak kapcsolódó részleteit összevetve – kiderül, hogy még a közvetlenül Kassákra vonatkozó, folyamatban levő jogi eljárásoknak és háttérüknek is csak töredékéről tudtak. Összefoglalóan elmondható, hogy Kassák egyéni, ám madártávlatból nézve tipikus hazatérése a bethleni konszolidáció jogi és politikai útvesztőket rejtő kontextusából érthető meg.

Álláspontok 1: osztálytudat és az avantgárd politikája

A frissen visszatelepülő Kassák pozíciójára és a politikai környezetre is jellemző, hogy egy olyan szövege miatt indítottak ellene vizsgálatot nem sokkal hazatérése előtt, amelyben Kassák rövidtávon éppen a frontális párt- és mozgalmi politizálás háttérbe szorítása mellett érvelt. Bár az ügyészi érvelés politikai filozófiai szempontból lapos volt, mégsem mondhatjuk, hogy félreértette a szöveg üzenetét, amely végső soron valóban forradalmi volt. Kassák az *Álláspont. Tények és új lehetőségek* című füzetben olyan stratégiát fogalmazott meg, amely nem pusztán a bethleni konszolidáció körülményeihez igazodó reálpolitikai javaslat volt – közvetlen politika cselekvés: nem, kulturális építkezés: igen –, hanem évtizedes távlatban átgondolta a forradalmi politizálás új lehetőségeit.²⁷ Ahogy az *Álláspont*ban olvashatjuk: „mivel ma a forradalomnak, amiben tagadhatatlanul benne vagyunk, részünkről nem a fegyverrel vagy nyílt politikai harcokat alkalmazható korszakát éljük: meg kell találnunk annak a forradalmi munkának a módját, a lehető legjobb módját, amivel ezt az átmeneti időt, mint a forradalom egy szakaszát hasznosítani tudjuk az elkövetkező aktív, illetve nyílt politikai és fegyveres akciók számára”.²⁸ Ezt az új kultúra megteremtésére és az osztálytudat kimunkálására irányuló erőfeszítést a Munka-kör igyekezett elvégezni 1928-tól.

Miről szólt az *Álláspont* című írás? A szöveg a forradalmak bukása utáni helyzetben a hosszútávon ható kulturális munkát, az önreflexiót és az önművelést ajánlja a baloldalnak egy távolabbi jövőben bekövetkező forradalom érdekében. Az 1924-ben Bécsben kiadott traktátus szűkebb kontextusát a bécsi magyar emigráció frakcióharcai jelentették, ez magyarázza az írás konfrontatív hangnemét és szókimondását. Kassák elsősorban a forradalmi baloldalon belül és számára kívánta tisztázni pozícióját egy átmeneti helyzetben: még éppen az akkor felbomló emigráció közegében, de már távolabbra tekintve, a magyarországi hazatérést tervezve. A manifesztum tehát köztes szituációban, egy az emigráción, a politikai mozgalmakon és a magyar kulturális életen is kívülálló szereplő tollából született. Saját izoláltságát pontosan látta, és a következő években ki is derült számára, hogy a közösségteremtéssel kapcsolatos legnagyobb kihívás éppen a közte és a célközönség között fennálló fizikai és kulturális akadályok leküzdése lesz: „de mi most távol vagyunk a magyar munkásságtól

²⁷ KASSÁK Lajos, *Álláspont. Tények és új lehetőségek*, Julius Fischer, Bécs, 1924.

²⁸ *Uo.*, 27.

s így lehet, hogy az ő mai speciális helyzetét nem tudjuk kellőképp átlátni és értékelni. Lehet, hogy ők nem csinálhattak mást és másképp [sic!], mint amit s ahogyan csináltak” – írja az *Álláspont*ban.²⁹

A szöveg elképzelt olvasóközönsége is a magyar munkásosztály volt, illetve annak egy része: az éppen felnövőben lévő új nemzedéke. Kassák eszmefuttatását olyan nagyobb volumenű szövegegyüttésekkel lehet párhuzamba állítani, mint Lukács György pár éven belül egyébként felülbírált *Történelem és osztálytudat* című kötete (amelyről Kassák láthatóan nem tudott, különben valószínűen nem kérte volna számon ilyen vehemenciával az *Álláspont*ban az elméleti munka elvégzésének hiányát a bécsi magyar baloldali emigráción),³⁰ Antonio Gramsci börtönfüzetei vagy a Frankfurti Iskola tagjainak korai publikációi. Vagyis Kassák azt a nyugati baloldali gondolkodásban később nagy karriert befutó koncepciót fogalmazta meg 1924-ben, amely szerint egy osztály nem eleve adott, és nem is magától jön létre, hanem *meg kell csinálni* (lásd E. P. Thompson 1963-as nagyhatású könyvének eredeti címét: *The Making of the English Working Class*).

Az osztály és az osztálytudat Kassák szövegében is központi fogalom. Értelmezése szerint nem lehet a Közép- és Dél-Európában az 1920-as évek elejére elbukott forradalmak utáni időszakban az addigi, sikertelennek bizonyult forradalmi politizálást folytatni. Értelmezésében a világháború utáni felkelések azért mondtak csődöt, mert kirobbantóik nem tudtak kilépni a polgári gondolkodási keretből, és így például a magyarországi Tanácsköztársaság sem volt több a „szociáldemokrácia terrorisztikus formájánál”, amely „nem a kommunista ideológiát, hanem az adott lehetőségektől megriadt kispolgár tehetetlenségét reprezentálták”,³¹ és az ellenforradalom sikereit is elsősorban a munkásság „osztályöntudatlanságának” tudja be.³² Bár a forradalom „objektív” lehetőségei – vagyis az imperialista szakaszba lépett kapitalizmus bomlása – adottak, de hiányoznak a „szubjektív” feltételei, vagyis a „konstruktív”, „teljes világszemléletű” emberek, akik kitermelik maguk számára az „új törvényt”³³ – vagyis a saját kultúrájukat és osztálytudatukat.

Úgy vélte, a hegemon polgári „kultúrfölényt”³⁴ és az azt öntudatlanul is támogató, defetista szociáldemokrata „lemondást” és „felebaráti testvéresülést” fel kell váltania egy új, a „feltörekvő osztályhoz” kötődő valóban forradalmi kultúrának.³⁵ Az „ön-

²⁹ Uo., 6.

³⁰ Lukács szóban forgó munkáját és keletkezésének kontextusát értelmezi: FORCZEK Ákos – MESTERHÁZI Miklós, *A Történelem és osztálytudat új kiadása elé* = LUKÁCS György, *Történelem és osztálytudat. Tanulmányok a marxista dialektikáról*, Gondolat, Budapest, 2023, 9–46. Lukács és Kassák viszonyát a következő tanulmány elemzi, amely egyébként, nyilván a közvetlen kapcsolat híján, nem tér ki az *Álláspont*ra: ANGYALOSI Gergely, *Kassák Lajos és Lukács György viszonya*, ItK 1987/4., 462–471.

³¹ KASSÁK, *Álláspont*, 6.

³² Uo., 6. Az „osztályöntudatlanság” állapotáról szóló passzust Kassák először egy retorikai kérdés formájában fogalmazza meg (tudniillik, hogy fönnáll-e), amelyre később igennel felel.

³³ Uo., 26.

³⁴ Uo., 12.

³⁵ Uo., 11.

magáért cselekedni akaró és tudó ember, kollektív individualizmus, magunk megbecsülése” lebegett a szeme előtt.³⁶ Ehhez szerinte hosszú távú gondolkodásra, az „új embert” megteremtő „kulturális és ideológiai előkészítés[é]re” lesz szükség.³⁷ Ez részben edukációs feladat, amelyet a munkáspártoknak kell elvégezniük, úgy, ahogyan az a szociáldemokrata pártszervezetekben már elindult, de sokkal tágabb horizonton.³⁸

De mindez nem elég, véli Kassák. Későbbi marxista kultúrakutatók szókincsével megfogalmazva radikális képzelőerőre, forradalmi fantáziára, szabad kísérletezésre is szükség van ahhoz, hogy az emberek kilépjenek a polgári társadalom kognitív kereteiből és felszabadíthassák magukat.³⁹ A „konstruktív művészet” feladata éppen ebben áll. A konstruktív művészet – ahogy némiképp körkörös érveléssel leírja – „természeténél fogva az új emberhez szól, és csak természetes, hogy aki az ő szavát meg akarja érteni, annak érzéseiben és világfelfogásában új emberré kell lennie”.⁴⁰ Kassák koncepciójában a művészet nem segédeszköze, nem kiegészítője és nem következménye a forradalmi politizálásnak, hanem elválaszthatatlan része. Egy dimenzió, amelyben el lehet képzelni, hogy mi lenne az az új társadalom, amelyért küzdeni érdemes.



Kassák Lajos, *Álláspont. Tények és új lehetőségek*, Julius Fischer, Bécs, 1924
(MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum).

³⁶ Uo., 19.

³⁷ Uo., 12.

³⁸ Uo., 35.

³⁹ Lásd például a következő lapszámot: Kellék 64 (2020), különösen: ANDRÁS Csaba, *Az emancipatorikus kultúra és a képzelet paralízise*, 169–196. A *Politikai utópiák* című lapszámot szerkesztették: MESTER Béla és TILLMANN Ármin.

⁴⁰ KASSÁK, *Álláspont*, 46.

Álláspontok 2: a politikai felforgató figurájának megteremtése

A fentiekben vázolt, lényegében bármelyik korabeli magyarországi kulturális csoport ajánlatánál radikálisabb program mégsem intellektuális merészsége miatt került a magyar ügyészség látóterébe, hanem egyes kiragadott passzusok miatt. Paradox helyzetről volt szó, hiszen Kassák politikáról szóló szövegeiben, köztük az *Álláspont*-ban megfogalmazott program és megkonstruált művészszerp egyik célja éppen az lett volna, hogy ne lehessen rajta fogást találni azzal a felügyelő-büntető hatalmi logikával, amely az explicit politikai felforgatás jeleit kereste. Magának az *Álláspont*-nak a szövegezése ilyen értelemben nem volt taktikus, így egyfajta paranoid olvasás során az ügyészség könnyedén meg tudta konstruálni a „vörös emigrációból” hazatérő illegális kommunista forradalmár szubjektumát, akinél házkutatást lehet tartani,⁴¹ aki ellen nyomozólevelet lehet kiadni,⁴² akit éveken keresztül vissza lehet rendelni kihallgatásokra – ahogy ezt Kassák meg is tapasztalta. Mindent összevetve azonban a hatalom, legalábbis 1933-ig, a szavalókórusok betiltásáig nem lehetetlenítette el a kulturális és önnevelő munkát hirdető projektjét – amely nem ütközött törvényekbe, még akkor sem, ha a gyakorlatban a kultúra és politikum határaitól nem egyszer ellenséges terepen, a bíróságon kellett megegyeznie a hatalommal.

Hogyan nézett ki a Kassákkal szembeni bírósági procedúra, és mennyiben érintette a szöveg elméleti tétjeit? Érdemes felidézni az *Álláspont* körüli eljárás főbb mozzanatait, hogy érzékeltessük, mennyire más síkon mozgott az imént ismertetett „konstruktor” szubjektumának felépítése, és az állampolgár Kassák felelősségre vonása. Az eljárás 1926 tavaszán indult a még bécsi emigrációját töltő Kassákkal szemben. Később az ügyészség egy-egy kiragadott szöveghelyre támaszkodva azon a címen emelt vádat ellene, hogy az *Álláspont*-ban „a munkásosztályt a polgári osztály elleni gyűlöletre izgatta.”⁴³ Erre az írás kétségtelenül számos lehetőséget adott. Míg Kassák a magyarországi lapokba írt cikkeiben nem, vagy burkoltan kritizálta az 1920-as évek magyarországi politikai klímáját, addig az *Álláspont* világosan szembeszállt vele. Szintén vörös posztó volt, hogy Kassák „kommunistának” vallotta magát, a legfontosabb politikai szervezetnek pedig a „kommunista pártokat” tartotta (szembeállítva azokat a nem érdemtelen, de szerinte „kispolgári” szociáldemokratákkal). A bírósági eljárás fókuszában – a korabeli igazságszolgáltatás és politikai környezet szempontjából érthető módon – a szövegnek nem a finom árnyalatai álltak, tudni-

⁴¹ [N. N.], *Letartóztatási indítvány Kassák Lajos ellen*, Magyarország 1926. november 13., 1.

⁴² BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 12. fólió, A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék nyomozólevele Kassák Lajos ellen, Budapest, 1926. november 18., illetve 19–22. fólió, A Budapesti Kir. Ügyészség vádirata, Budapest, 1928. augusztus 19. A Kassák személyleírását is tartalmazó nyomozólevél – „170 cm, sovány, erősen csontos, palócosan beszél, rendkívül magas homlokú, egyszerűen, hanyagul öltözik” – többek között azt írja: „[m]íthogy a fent nevezett terhelt/elítelt ismeretlen helyen tartózkodik – megszőkött – megkeresem az összes bírói és közigazgatási hatóságokat, hogy a terhelt/elíteltet nyomoztatni, kézrekerülése esetében letartóztatni, a legközelebbi kir. járásbíróság vagy kir. törvényszék fogházába beszállítani és erről a kir. bíróságot értesíteni szíveskedjenek.”

⁴³ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 19–22. fólió, A Budapesti Kir. Ügyészség vádirata, Budapest, 1928. augusztus 19.

illik, hogy itt Kassák elvi okokból, a „történelmi marxizmus talaján álló emberként”⁴⁴ tört lándzsát a kommunizmus mellett, és hogy az ominózus munka lényegében apokrif szöveg, amelynek üzenete köszönőviszonyban sem volt a Kominternben ekkor megfogalmazott célokkal. Pedig maga Kassák is kiemelte, hogy programja nem azonos a korabeli kommunista pártokéval (a „nyugati”, vagyis a Szovjetuniótól nyugatra eső szervezetekről beszél, főként, de nem kizárólag a KMP-ről), amelyek szerinte pusztán „negatív” munkát végeztek és tévúton jártak, és Kassák is ambicionálta gyökeres átalakításukat. Felesleges hangsúlyozni – az ügyészséget pedig végképp nem érdekelte –, hogy ez abban a konkrét helyzetben irreális követelés volt. A szöveg elsődleges kontextusához tartozik, hogy Kassák egyébként a szervezetileg kommunista (a Kominternhez és/vagy a bécsi KMP-hez kötődő) szereplőkkel és csoportokkal ekkor – ahogy, rövid epizódoktól eltekintve, korábban és később is – konfliktusos, sőt kifejezetten ellenséges viszonyban állt.

A Kassák ellen zajló per legfontosabb dokumentumainak részleteit korábban közreadtam és részletesen elemeztem.⁴⁵ Összefoglalóan elmondható, hogy az ügyészség azt igyekezett rábizonyítani Kassákra, hogy felforgató kommunista, míg a költő védekezését arra építette, hogy az *Álláspont* már Bécsben is csak nagyon kevés embert ért el, Magyarországra pedig egyáltalán nem jutott el. Azt igyekezett bebizonyítani, és ehhez a kiadójától is szerzett igazolást, hogy a füzet eleve kis példányszámban jelent meg, nem terjesztették a kereskedelemben, és a példányok jelentős részét mint próbanyomatot megsemmisítették.⁴⁶ Kassák hazatérésének feltételei és itthoni működésének körülményei többek között az alkalmazott irodalomértés példáinak tekinthető ügyészségi iratokban körvonalazódtak. Kassák jogi helyzete az 1920-as évek közepétől az 1930-ig tartó időszakban egy olyan jogi eljárásban stabilizálódott, amely kifejezetten Kassáknak az értelmiségi pozíciókat, és részben a művész szerepét is érintő szövegeinek olvasásán alapult. Az igazságszolgáltatás jogi és irodalmi hermeneutikát alkalmazott annak érdekében, hogy mérlegre tegye Kassák szövegeinek – esetünkben az *Álláspont*nak – a politikai kockázatait. Kassák viszont ezen a fórumon nem szállt be az értelmezési versenybe – nyilván, mert tisztában volt vele, hogy azt a bíróságon nem nyerheti meg. Ehelyett az *Álláspont* funkciójával és keletkezésének kontextusával érvelt – „én ezen könyvet a wieni pártharcok közepette írtam”,⁴⁷ és később is: „az itteni osztályok harcaival nem foglalkozok [sic!] benne. Teljesen elvont kérdéseket tárgyalok, elméleti megvilágításban.”⁴⁸

⁴⁴ KASSÁK, *Álláspont*, 8.

⁴⁵ Kassák hazatérésének folyamatát, elsősorban a költő levelezésére alapozva, korábban részletesen feldolgoztam: DOBÓ GÁBOR, *Kassák Lajos hazatérése. A nyilvánossághoz jutás gazdasági és jogi feltételei a bécsi Ma és a budapesti Dokumentum közötti időszakban*, It 2018/3., 274–296.; illetve DOBÓ GÁBOR, *A közvetítők hatalma. Simon Jolán, Tamás Aladár, József Attila és mások szerepe a bécsi és a budapesti avantgárdban = József Attila, Bécs és a századelő művészete*, szerk. PESTI BRIGITTA – GINTLI TIBOR – TVERDOTA GYÖRGY, L'Harmattan, Budapest, 2020, 181–196.

⁴⁶ Lásd elsősorban: BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 6–7. fólió, Kassák Lajos kérvénye a m. kir. igazságügyminiszterhez, Budapest, 1926. május 7. előtt; valamint BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 17–18. fólió, A M. Kir. Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának jegyzőkönyve, Budapest, 1927. április 27.

⁴⁷ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 6–7. fólió.

⁴⁸ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 17–18. fólió.

| | | | |
|--|-------------------------------|--|--|
| A bejelentett fél atyjának vezeték- és keresztnéve: <i>Kassák Károly</i> | | A bejelentett fél anyjának születési- (vezeték- és keresztné) neve: <i>Erzsébet</i> | |
| Bejelentést igazoló szelvény. | | | |
| <i>Budapest</i> város, <i>Sziget</i> utca <i>16</i> szám <i>I</i> emelet <i>14</i> ajtó. | | | |
| Vezeték- és keresztnéve: | <i>Kassák Lajos</i> | | |
| Allása, foglalkozása vagy szolgálatának minősége: | <i>író</i> | | |
| Születésének helye (megye, ország), éve és államp.: | <i>Eszékújvár 1887 magyar</i> | | |
| Vallása s családi állapota (nős, nőlen, férjezett, özvegy, hajadon ?): | <i>rom. kat. nőt.</i> | | |
| Bejelentett feleség és gyermekek neve és kora: | | | |
| <i>Budapest</i> , 1926. nov. hó. <i>6</i> -ik napján. | | A bej. hivatal pecsétje: | |
| Ez a szelvény is a bejelentő fél által töltendő ki | | | |

Kassák Lajos lakcímbjelentője a Sziget (ma Radnóti Miklós) utca 16-ba, 1926. november 6., KM-an. 24/5 (MNMKK–Petőfi Irodalmi Múzeum–Kassák Múzeum).

A Kassák elleni eljárás körüli sajtóvisszhangot áttételesen részben maga Kassák generálta, aki hazatértekor interjúkat adott, hogy saját védelmére hívja a nyilvánosságot – ennek egyik mellékkövetkezménye volt egy ismert írók által közreadott szolidaritási nyilatkozat.⁴⁹ Ezzel párhuzamosan az ügy hírértéke egyre dagadt: a Magyar Hírlapban rövid interjú jelent meg Kassák Lajossal.⁵⁰ Pár nappal ezt követően a Magyarország arról tudósított, hogy „detektívek Kassák Lajos aktivista költő, a Ma című folyóirat volt szerkesztőjének ügyében jelentek meg az ügyészségen”, majd nyomozólevelet, letartóztatási indítványt és házkutatást rendeltek el.⁵¹ A több évig tartó eljárás mindvégig politikai gumicsontot is jelentett a sajtó számára, ahogy az ekkorra már megszokottá vált a hazatérő nevesebb emigránsok esetében.⁵²

A Kassákhoz, Weltnerhez és más, hazatérni kívánó, a hatalom szemében a Tanácsköztársaság alatt – a miniszterelnök korábban idézett megfogalmazásában – „csekélyebb hibákat” elkövető figurákkal kapcsolatos eljárások az államapparátus

⁴⁹ A Magyar Újságírók Egyesületének levele Strache Gusztávnak (Budapesti Királyi Ügyészség elnöke) annak érdekében, hogy Kassák az „ellene indított bűnygyben szabadlábbon védekezhessék”. BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 13. fólió, 1926. november 18.

⁵⁰ [N. N.], *Más a leírás, más a megírás...*, Magyar Hírlap 1926. november 7., 17.

⁵¹ [N. N.], *Letartóztatási indítvány Kassák Lajos ellen*, Magyarország 1926. november 13., 1.

⁵² [N. N.], *Elfogatóparancs Kassák Lajos ellen*, Budapesti Hírlap 1926. november 16., 8.

megdöbbenően nagy részét mozgatták, évekig tartottak, és jelentős sajtóvisszhang kísérté őket. Ugyanakkor visszatekintve illeszkedtek abba a politikai doktrínába, amely szerint a status quót ténylegesen nem veszélyeztető szereplők nagy részét a belpolitikai stabilitás (az ipari munkásság pacifikálása) és külpolitikai célok (a demokratizálódás látszata a népszövetségi kölcsön és a Trianon utáni elszigeteltség csökkentése érdekében) miatt haza kell engedni, és nem szükséges börtönbe zárni őket. *Aquila non captat muscas*, de azért az eljárások során a hatalom világosan megmutatta ezeknek az embereknek, hogy itthon milyen szűk mozgástérre számíthatnak. Az *Álláspont*tal kapcsolatos ítéletet végül több újabb kihallgatás, tárgyalás, fellebbezés és újratárgyalás után évekkel később, 1930-ban hirdették ki: a kiadvány eszerint „az izgatás tényállásának elemeit megvalósítja”, de mivel a bűncselekmény már a vádemelés pillanatában elévült volt, Kassákot felmentették.⁵³ A felmentő ítélet után ugyanakkor elrendelték a röpirat – amely valószínűleg tényleg nem került be az országba – „összes példányainak az elkobzását és megsemmisítését.”⁵⁴

Összegzés és kitekintés: egy álláspont állóképessége a Munka-körben

A Kassák által az *Álláspont*ban és a kapcsolódó korabeli szövegekben felvázolt stratégia, értelmiségi modell és osztálytudat-koncepció hatókörét akkor mérhetjük fel igazán, ha a kötet megjelenésétől az 1930-as évek elejéig terjedő időszakot is figyelembe vesszük. Miközben Kassák hazatérését, majd itthoni működését is megnehezítették a kiadvánnyal kapcsolatos eljárások, addig a programban ambicionált elméleti munkát, művészeti kutatást és önszerveződést mégis hatékonyan tudta végezni – először a Dokumentumban, majd a Munkában, és egyre szélesebb körben annak szervezeteiben (kóruskör, fotókör).⁵⁵ Melyek voltak az *Álláspont*nak azok a központi állításai, amelyek előzményei egyébként Kassák korábbi szövegeiben is fellelhetők, de majd a Munka folyóiratban és körben fejtik ki igazán hatásukat?

Nevelés. Kassák az osztálytudat kidolgozását és aktív elsajátítását elsődleges feladatnak tekintette, hiszen ez a forradalmi helyzet megragadásának előfeltétele. A Tanácsköztársaság és a párhuzamos események csődjé Kassák szerint az osztálytudat hiányából fakadt. A posztforradalmi időszakban tág értelemben vett kulturális munkára van szükség. Ez a pártokban vagy azokon kívül, önszerveződő módon is folyhat. Az *Álláspont*ban a kommunista pártokat ajánlja, hiszen ezek a szervezetek eleve rendelkeztek megfelelő infrastruktúrával, gyakorlattal, emberekkel. Ugyanakkor hazatérte után a szociáldemokrata környezetben, és ezen belül a Munka-körben alapvetően autonóm módon dolgozta ki a szocialista nevelés programját.

⁵³ Az eljárás kronológiáját rekonstruálja, és a kapcsolódó levéltári dokumentumokat idézi: MARKOVITS Györgyi, *Kassák Lajos az osztálybíróság előtt*, Magyar Könyvszemle 1967/4., 371–376.

⁵⁴ BFL – VII.5.c – 13079 – 1926, 53. fólió, A Budapesti Kir. Büntetőtörvényszék nyilvános főtárgyalásának ítélete, Budapest, 1930. október 3.

⁵⁵ SZOLLÁTH Dávid, *A kommunista aszketizmus esztétikája*, Balassi, Budapest, 2011; K. HORVÁTH Zsolt, *Mérei Ferenc. Peremhelyzet és a remény szocializmusa (1909–1945)*, I., Korall, Budapest, 2021, különösen: 137–208.

Technika. Az *Álláspont*ban hangsúlyozza, hogy a modern technikát a kapitalizmus teremti meg. A kapitalista termelési viszonyok között a fejlett gépek a kizsákmányolást szolgálják. De a modern technika lesz az is, amely tehermentesíti a munkásokat, és így a kommunista társadalom alapjául szolgálhat. Ekkor már a gép lesz az ember szolgája. A technológia jó, és emiatt nemcsak a Szovjetunió a jövő bölcsője, hanem a dialektikus gondolkodásból következően az USA is. A *Dokumentum* és a *Munka* tele vannak a fordizmust mint technológiai és munkaszervezési lehetőséget dicsérő cikkekkkel, amellet, hogy kritizálják annak akkori, kapitalista kizsákmányoló hasznosítását. A tőke rosszra használja a jó technológiát, a kommunizmusban viszont majd jóra fogják. Gramsci *Americanismo e Fordismo* című szövegegyüttesétől⁵⁶ a kommunista Uj Föld című, Kassákkal rivális avantgárd lapig a baloldalon széles körben elterjedt, mélyen technooptimista elképzelésről volt szó.

A *művész.* Kassáknál a művész figurája kitüntetett szerepben jelenik meg az 1915-ös *A Tett* című lapjának programszövegeiben (például: *Jelzés a világba*)⁵⁷ csakúgy, mint az *Álláspont*ban és az 1920-as évek végi írásaiban is. A művész a jövő társadalmának lényegét magukba sűrítő vagy azok szellemében fogant alkotásokat hoz létre. Ezek még a feltörekvő osztály, a munkásság számára sem feltétlenül érthetőek, hiszen őket az uralkodó osztályok vagy az azok által korrumpált szocialista közegek nevelték. Ezért van szükség nevelésre, amely áthidalja a szakadékot a ma még saját kultúráról megfosztott alsóbb osztályok, és a messze előttük járó konstruktív művész alkotásai között. Kassák szövegeit áthatja a korabeli szociológiában kidolgozott és széles körben elterjedt elképzelés, amely szerint a társadalomban munkamegosztás van.⁵⁸ A kassáki verzió szerint az új társadalomban is mindenkinek megvan a helye, az orvosnak csakúgy, mint a cipésznek vagy a művésznek, ahogy azt jellegzetes, ipari metaforizációt használó *Vissza a kaptafához* című szövegében kifejti.⁵⁹ A szókincs nem véletlen: a művészt visszatérően ipari dolgozóhoz hasonlította, *Mesteremberek* című költeményétől⁶⁰ a *Tisztaság könyvéig*.⁶¹ Mindkét szakember saját erejével formálja meg az anyagot, és ezzel új minőséget hoz létre. Kassák fiatalkori szocializációja a lakatosműhelyben és különböző gyárakban azonban nemcsak a szókincset kölcsönözték a későbbi költőnek. Szociológiai értelemben vett habitusa miatt magától értetődően aktiválta azt a munkamegosztással kapcsolatos elképzelést is, amely szerint mind a gyárban, mind a jövő társadalmában mindenkinek megvan a maga hasznos helye.

Forradalom. Az *Álláspont* horizontja a forradalom, míg hazatérte után ez lapjában, a 365-ben, a *Dokumentumban* és a *Munkában* mintha halványulna, és legfeljebb

⁵⁶ ANTONIO GRAMSCI, *Americanismo e Fordismo* = Uő., *Note sul Machiavelli*, Editori Riuniti, Roma, 1974, 403–444.

⁵⁷ KASSÁK Lajos, *Jelzés a világba*, *A Tett* 1916. augusztus 1., 277.

⁵⁸ NÉMEDI Dénes, *Utószó* = Émile DURKHEIM, *A társadalmi munkamegosztásról*, ford. CsÁKÓ Mihály, Osiris, Budapest, 2001, 405–431.

⁵⁹ KASSÁK Lajos, *Vissza a kaptafához*, *Ma* 1923/1., 1–2.

⁶⁰ KASSÁK Lajos, *Mesteremberek*, *A Tett* 1915/3., 42.

⁶¹ KASSÁK Lajos, *Tisztaság könyve*, Julius Fischer, Bécs, illetve Horizont, Budapest [két kiadásban], 1926.

„új emberről”, „szocializmusról” van szó, ami részben a korra jellemző kódolt beszéd számlájára írható, részben pedig az ausztró-marxizmus világos hatását mutatja, amely – elsősre talán meglepő módon – nem Kassák bécsi tartózkodása alatt, hanem azt követően vált fontos, a Munkában bőségesen tárgyalt igazodási ponttá a költő számára. A Munka-körrel, különösen annak legmarkánsabb frakciójával, az „oppóval” kapcsolatos kutatások azt bizonyítják, hogy – legalábbis a Kassák köréhez csatlakozó radikális fiatalok körében – a forradalmi cél mindvégig megmaradt, annak úgynevezett „baloldali kommunista” elképzelésében is.⁶²

Összefoglalóan elmondható, hogy a kapcsolódó szövegek, köztük az *Álláspont* az 1928-ban indult Munka-kör fiataljai számára valódi nevelődési és önformálási mintaként szolgáltak. Justus Pál például úgy emlékszik, hogy a füzetet 1925-ben olvasta Párizsban, és az jelentősen befolyásolta saját értelmiségi-aktivista programjának kialakítását.⁶³ Ez az írás egy sajátos közeg és egy abban nevelődő értelmiségi nemzedék társadalmi képzeletét formálta, és így tág értelemben vett politikai döntéseiket is befolyásolta. Az avantgárd kulturális ellenállás elméletben kidolgozott célkitűzéseit az *Álláspont*-per alatti években Kassák a folyóirataiban, majd az azok körül szerveződő körökben a gyakorlatban is tesztelhette.



A Munka folyóirat 1929. januári száma a Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék pecsétjével (magángyűjteményben).

⁶² Az oppóhoz lásd: LENGYEL András, *Az úgynevezett „oppó” történetéhez. Egy eltemetődött gondolkodástörténeti alternatíva kibontása*, *Múltunk* 2013/4., 247–268.

⁶³ JUSTUS Pál, *Kassák a munkásmozgalomban = Kibontott zászló*, szerk. LENGYEL Balázs, Csepeli Munkásotthon, Budapest, 1987, 53. Justus visszaemlékezését idézi és interpretálja: K. HORVÁTH Zsolt, *A munkáskalokagathia pillanata. Költészet, társadalomkritika és a munkáskultúra egysége: Justus Pál és a Munka-kör = „...fejünkből töröljük ki a regulákat”*. Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő, szerk. ANDRÁSI Gábor, PIM – Kassák Alapítvány, Budapest, 2010, 52.